آسیب‌های حدیث محور در تفسیر آیات مهدویت در منابع فریقین؛ تحلیل ضعف سندی و برداشت-های نادرست روایی

۱. غلامحسین چوبینی: گروه علوم قرآن و حدیث، واحد کازرون، دانشگاه آزاد اسلامی، کازرون، ایران

۲. محسن زارعی*: گروه الهیات و معارف اسلامی، واحد کازرون، دانشگاه آزاد اسلامی، کازرون، ایران

۳. سیده فاطمه موسوی: گروه معارف اسلامی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: 2570116386@iau.ir

چکیده

تفسیر آیات مرتبط با مهدویت در منابع شیعه و اهل‌سنت، تا حد زیادی متأثر از روایاتی است که برخی آیات قرآن را به ظهور حضرت مهدی(عج)، تحقق عدالت، غلبه دین حق و حوادث آخرالزمانی مرتبط ساخته‌اند. مسئله اصلی این پژوهش، شناسایی و تحلیل آسیب‌های حدیث‌محور در تفسیر این آیات، با تأکید بر ضعف سندی و برداشت‌های نادرست روایی است. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع تفسیری و حدیثی فریقین انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که کثرت روایات مهدوی، لزوماً به معنای اعتبار یکسان آنها نیست و ارزیابی سند، اتصال طرق، وضعیت راویان، تمایز روایات مسند، مرسل، موقوف و مفرد و بررسی استقلال طرق نقل، برای تعیین میزان اعتبار آنها ضروری است. از نظر دلالی نیز مهم‌ترین آسیب‌ها عبارت‌اند از: تبدیل تطبیق یک مصداق مهدوی به تفسیر انحصاری آیه، نادیده گرفتن سیاق، توسعه مفاد روایت فراتر از متن آن، خلط تأویل با معنای ظاهری و جمع روایات متعارض بدون بررسی سندی و دلالی. بررسی آیاتی از سوره‌های نساء، توبه، قصص، سبأ، انعام و شوری نشان می‌دهد که تفکیک میان تفسیر، تطبیق و تأویل، شرط اساسی استفاده علمی از روایات مهدوی است. بر این اساس، اعتبار هر برداشت مهدوی باید متناسب با قوت سند و ظرفیت دلالی روایت تعیین شود تا از تبدیل احتمالات روایی به تفسیرهای قطعی جلوگیری گردد.

کلیدواژگان: *آیات مهدویت، احادیث تفسیری، آسیب‌شناسی حدیث، ضعف سندی، تطبیق، تأویل، منابع فریقین.*

شیوه استناددهی: چوبینی، غلامحسین.، زارعی، محسن.، و موسوی، سیده فاطمه. (۱۴۰۵). آسیب‌های حدیث محور در تفسیر آیات مهدویت در منابع فریقین؛ تحلیل ضعف سندی و برداشت‌های نادرست روایی. *شریعت، فلسفه و اخلاق*، ۴(۴)، ۱۴-۱.

تاریخ ارسال: ۸ تیر ۱۴۰۵

تاریخ بازنگری: ۹ مهر ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۶ مهر ۱۴۰۵

تاریخ چاپ: ۱ آبان ۱۴۰۵

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

Hadith-Centered Pitfalls in the Interpretation of Mahdism Verses in Shi‘i and Sunni Sources: An Analysis of Weak Chains of Transmission and Erroneous Hadith-Based Interpretations

1. Gholamhossein Choubini: Department of Quran and Hadith Sciences, Kaz.C., Islamic Azad University, Kazerun, Iran
2. Mohsen Zarei*: Department of Theology and Islamic Studies, Kaz.C., Islamic Azad University, Kazerun, Iran
3. Seyedeh Fatemeh Mousavi: Department of Islamic Studies, Shi.C., Islamic Azad University, Shiraz, Iran

*Corresponding Author's Email: 2570116386@iau.ir

Abstract

The interpretation of Qur'anic verses related to Mahdism in Shi‘i and Sunni sources has been significantly influenced by traditions that associate certain Qur'anic verses with the advent of Imam al-Mahdi (may God hasten his reappearance), the realization of justice, the triumph of the true religion, and eschatological events. The principal problem addressed in this study is the identification and analysis of Hadith-centered pitfalls in the interpretation of these verses, with particular emphasis on weaknesses in chains of transmission and erroneous interpretations of narrations. This study employs a descriptive-analytical method and draws upon exegetical and Hadith sources from both Shi‘i and Sunni traditions. The findings indicate that the abundance of Mahdist narrations does not necessarily imply that they possess an equal degree of authenticity. Accordingly, evaluating chains of transmission, examining the continuity of transmission routes, assessing the status and reliability of transmitters, distinguishing among musnad (fully connected), mursal (incompletely transmitted), mawquf (companion-attributed), and fard (singularly transmitted) reports, and determining the independence of transmission routes are essential for establishing their respective degrees of reliability. From the perspective of textual and semantic indication, the principal methodological pitfalls include transforming the application of a verse to a particular Mahdist referent into an exclusive interpretation of that verse, disregarding its textual context, extending the purport of a narration beyond what its wording supports, conflating ta'wil with the apparent meaning of the verse, and reconciling conflicting narrations without first undertaking adequate scrutiny of their chains of transmission and semantic implications. An examination of selected verses from Surahs al-Nisa', al-Tawbah, al-Qasas, Saba', al-An'am, and al-Shura demonstrates that distinguishing among tafsir (interpretation), tatbiq (application to a particular referent), and ta'wil (esoteric or non-apparent interpretation) constitutes an essential prerequisite for the scholarly use of Mahdist narrations. Accordingly, the validity of any Mahdist interpretation should be determined in proportion to both the strength of the narration's chain of transmission and its semantic capacity, thereby preventing narratively based possibilities from being transformed into definitive Qur'anic interpretations.

Keywords: *Mahdism verses, exegetical Hadiths, Hadith criticism, weakness of chain of transmission, tatbiq, ta'wil, Shi'i and Sunni sources.*

How to cite: Choubini, G., Zarei, M., & Mousavi, S. F. (2026). Hadith-Centered Pitfalls in the Interpretation of Mahdism Verses in Shi'i and Sunni Sources: An Analysis of Weak Chains of Transmission and Erroneous Hadith-Based Interpretations. *Sharia, Philosophy and Ethics*, *4*(4), 1-14.

Submit Date: 29 June 2026

Revise Date: 01 October 2026

Accept Date: 08 October 2026

Publish Date: 23 October 2026

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

Mahdism constitutes one of the most significant doctrinal and eschatological themes in Islamic thought and has received extensive attention in Shi'i and Sunni theological, Hadith, and exegetical traditions. Belief in the advent of a divinely guided savior, the restoration of justice, the ultimate triumph of truth, and the transformation of the historical order has not remained confined to the field of theology, but has also deeply influenced the interpretation of a number of Qur'anic verses. In this context, several verses concerning the triumph of the true religion, the inheritance of the oppressed, the fulfillment of divine promises, eschatological transformations, and the signs preceding the end of history have been associated in exegetical narrations with the advent of Imam al-Mahdi. The central problem, however, is that the existence of such narrations does not in itself establish the certainty of the interpretations derived from them. A major methodological requirement is therefore to distinguish among direct interpretation, application to a particular referent, esoteric or future-oriented interpretation, and broader thematic association. Failure to maintain these distinctions may lead to the treatment of every Mahdist narration as a definitive interpretation of the Qur'anic text, even where the narration merely identifies one possible or exemplary referent (1). The present study addresses this problem through a descriptive-analytical examination of Shi'i and Sunni exegetical and Hadith sources, with particular attention to weaknesses in chains of transmission and to semantic or interpretive overextension. It argues that the scientific use of Mahdist narrations requires the simultaneous evaluation of both sanad and dalalah, because the strength of an exegetical claim must remain proportionate to both the reliability of its transmission and the semantic capacity of its wording.

From the perspective of Hadith methodology, one of the principal problems in the interpretation of Mahdism-related verses is the insufficient differentiation among narrations of varying structural and epistemic status. Hadith criticism distinguishes among musnad, mursal, mawquf, marfu', and singular reports, and these categories differ significantly in terms of continuity, attribution, and evidentiary value (2). A narration transmitted through a continuous chain cannot automatically be equated with one whose chain contains omissions or unidentified transmitters, just as a report terminating with a Companion cannot without further evidence be attributed directly to the Prophet or an infallible Imam. Another recurrent methodological weakness is the assumption that the presence of the same narration in several books necessarily proves multiple independent chains of transmission. In reality, numerous later works may derive a report from a single earlier source, or apparently diverse narrations may converge upon the same transmitter or common line of transmission. Consequently, the number of sources reproducing a narration cannot substitute for the examination of its actual chain. This principle is particularly important in the study of Mahdist traditions because the broad diffusion of a report within later exegetical literature can create an impression of cumulative authenticity where no true multiplicity of independent transmission exists. Classical Imamite works such as *Kamal al-Din wa Tamam al-Ni'mah* contain numerous reports concerning the continuity of the Imamate, occultation, and the eschatological role of Imam al-Mahdi (3), while major Sunni collections likewise preserve reports concerning the Mahdi and end-time developments (4-6). Yet the presence of the Mahdist theme across both traditions should not be confused with the equal authenticity of every individual narration or every exegetical detail attributed to it.

A second major dimension of the problem concerns the distinction among tafsir, tatbiq, and ta'wil. In methodological terms, tafsir refers to the explanation of the meaning of a verse on the basis of its wording, syntax, context, and reliable interpretive evidence (7). Tatbiq, by contrast, identifies a person, event, historical period, or future occurrence as one instance of a more general Qur'anic meaning, while ta'wil may refer, depending on the exegetical context, to the deeper fulfillment, ultimate realization, or non-apparent dimension of the verse. These functions should not be collapsed into one another. A narration that identifies Imam al-

Mahdi as a perfect instance of a Qur'anic promise does not necessarily imply that the verse was revealed exclusively about him, nor does a narration connecting a verse to the age of reappearance necessarily eliminate the historical or immediate meaning of that verse. This distinction is especially visible in the treatment of Qur'an 4:69, where various reports identify particular members of the Prophet's family and, in some traditions, Imam al-Mahdi among the exemplary referents of those whom God has blessed. Reports preserved in sources such as *Shawahid al-Tanzil* and *Tafsir Furat al-Kufi* illustrate the interpretive tendency to associate the verse with specific sacred figures (9, 11). Yet such application cannot automatically be transformed into an exclusive exegetical meaning. The same methodological issue appears in Qur'an 4:159, where disagreement over the antecedents of the pronouns and the timing of the verse's fulfillment has produced interpretations involving Jesus, the People of the Book, future events, return, and eschatological developments (8). Here again, the decisive question is whether a narration explains the direct grammatical meaning of the verse or merely presents one eschatological realization of it.

A similar problem emerges in the interpretation of Qur'an 9:33, which speaks of the divine mission to make the religion of truth prevail over all religion. In Shi'i narrations, the complete fulfillment of this promise is sometimes associated with the uprising of the Qa'im and the final establishment of divine justice (13). In Sunni exegetical materials, related eschatological interpretations may connect the final triumph of religion with the descent of Jesus and the transformations of the end time (14). These differences demonstrate that a shared Qur'anic formulation may be linked in distinct traditions to different future events and therefore should not be reduced to a single unqualified eschatological meaning. The same applies to Qur'an 28:5 concerning the inheritance and leadership of the oppressed. Although the verse appears within the historical context of Pharaoh and the Children of Israel, later Shi'i traditions have applied its universal promise to the Ahl al-Bayt and ultimately to Imam al-Mahdi. The methodological error arises only when this application displaces the historical meaning rather than being understood as an extended or ultimate referent. Comparable issues appear in Qur'an 34:51, which has been associated in some Shi'i traditions with the swallowing up of the Sufyani's army in al-Bayda' (10). Such a narration may function as an eschatological application or ta'wil, but its ability to determine the exclusive meaning of the verse depends on both its chain of transmission and the semantic compatibility of the report with the Qur'anic context. Thus, the problem is not the existence of Mahdist applications, but the methodological transformation of contingent or secondary applications into definitive interpretations.

The risks become even more apparent in verses or expressions whose semantic content is already difficult or multivalent, such as the disconnected letters "Ha Mim 'Ayn Sin Qaf" at the beginning of Surat al-Shura. Because the direct referential meaning of such letters is not independently clear, narrations that assign specific historical, symbolic, or eschatological meanings to them require especially careful scrutiny. Some Shi'i exegetical traditions have associated these letters with future events, the Ahl al-Bayt, or Mahdist developments, and related interpretive materials are preserved in works concerned with the ta'wil of Qur'anic verses (15). The principal danger in such cases is excessive ta'wil, whereby highly specific historical meanings are assigned to ambiguous signs without sufficient textual or transmission-based justification. A comparable interpretive problem appears in Qur'an 6:158, where "some of the signs of your Lord" has been linked in Hadith literature to phenomena such as the rising of the sun from the west, the Dajjal, and other end-time signs (10, 16, 17). Sunni exegetical traditions likewise discuss this verse in relation to signs preceding the Day of Resurrection (14). The problem arises when all of these reports are collapsed into a single event or when the conceptual boundary between signs of the reappearance and signs of the Resurrection is ignored. Similar methodological caution is required in relation to Qur'an 47:4 and the phrase concerning war laying down its burdens. When later reports connect this expression with the age of the Mahdi, the descent of Jesus, Gog and Magog, or final eschatological peace, the exegete must determine whether the narration provides the verse's direct meaning or

merely identifies a future historical realization. The accumulation of such narrations should therefore be critically organized rather than harmonized without attention to their individual chains and semantic functions. The study concludes that Hadith-centered interpretation of Mahdism-related Qur'anic verses can make a valuable contribution to Islamic exegesis only when it is governed by clear methodological distinctions and proportional evidentiary standards. The central problem is not the use of Hadith in Qur'anic interpretation, nor is it the recognition of Mahdist dimensions in verses whose themes allow for future fulfillment. The principal danger lies in allowing weak, disconnected, singular, or semantically ambiguous reports to replace the independent semantic structure of the Qur'anic text. A scientifically defensible procedure therefore requires four interconnected steps: first, the verse must be analyzed independently within its linguistic and contextual setting; second, the precise type of relationship between the narration and the verse must be identified; third, the chain of transmission and the independence of its routes must be critically examined; and fourth, the semantic scope of the narration must be compared with the wording of the verse and with other relevant reports. Such an approach makes it possible to distinguish between the primary meaning of the verse, a Mahdist application, an eschatological ta'wil, and a merely possible interpretive association. It also prevents the frequency of transmission from being mistaken for authenticity and prevents a perfect or ultimate referent from being converted into an exclusive meaning. Accordingly, the degree of certainty attached to any Mahdist interpretation must correspond to the strength of its transmission and the clarity of its semantic indication. This framework preserves the interpretive value of the shared Shi'i and Sunni Hadith heritage while reducing the risk of uncontrolled eschatological expansion, conflation of tafsir with application, and transformation of narratively based possibilities into definitive Qur'anic interpretations.

مقدمه

مهدویت از جمله مباحث مهم در اندیشه اسلامی است که در منابع اعتقادی، حدیثی و تفسیری شیعه و اهل‌سنت بازتاب گسترده‌ای یافته است. اعتقاد به ظهور منجی و تحقق عدالت در فرجام تاریخ، افزون بر آثار کلامی و اعتقادی، در حوزه تفسیر قرآن نیز زمینه‌ساز شکل‌گیری مجموعه‌ای از روایات و برداشت‌های تفسیری شده است. در این میان، شماری از آیات قرآن که به موضوعاتی مانند غلبه دین حق، وراثت مستضعفان، تحقق وعده‌های الهی، حوادث آخرالزمان و نشانه‌های قیامت پرداخته‌اند، در منابع روایی با مسئله ظهور حضرت مهدی(عج) ارتباط داده شده‌اند. ازاین‌رو، شناخت چگونگی شکل‌گیری این ارتباط و ارزیابی مبانی روایی آن، یکی از زمینه‌های مهم در مطالعه تطبیقی تفسیر آیات مهدویت به شمار می‌رود. در منابع تفسیری و حدیثی فریقین، روایات متعددی وجود دارد که آیات مختلف قرآن را با مهدویت مرتبط می‌سازند؛ بااین‌حال، این روایات از نظر نوع ارتباط با آیه، ساختار سندی و میزان دلالت، یکسان نیستند. برخی روایات در مقام تبیین معنای آیه قرار دارند، برخی یک مصداق خاص را برای مضمون آیه معرفی می‌کنند و برخی دیگر، تحقق نهایی یا آینده یک وعده قرآنی را به عصر ظهور ارتباط می‌دهند. در بررسی آیات مهدویت از منظر احادیث تفسیری، ضرورت تفکیک میان تفسیر، تطبیق، تأویل و ارتباط موضوعی اهمیت دارد؛ زیرا یکسان گرفتن این مفاهیم می‌تواند موجب شود که هر روایت مرتبط با مهدویت به‌عنوان تفسیر مستقیم و قطعی آیه تلقی شود (1). از سوی دیگر، بخش مهمی از این روایات از نظر سندی نیازمند ارزیابی دقیق هستند. در مطالعات حدیثی، میان روایت مسند و مرسل، موقوف و مرفوع، یا روایتی که از طرق متعدد و مستقل نقل شده با گزارشی که تنها از یک مسیر نقل شده است، تفاوت وجود دارد. همچنین اهمیت شناخت انواع حدیث و وضعیت اتصال یا گسستگی سند در ارزیابی روایات دارای اهمیت است (2). بنابراین، صرف وجود یک روایت در چند منبع تفسیری یا حدیثی نمی‌تواند به‌تنهایی برای اثبات اعتبار آن کافی باشد؛ بلکه باید منشأ نقل، سلسله راویان و میزان استقلال طرق نیز بررسی شود.

اهمیت این مسئله زمانی آشکارتر می‌شود که روایت، علاوه بر تعیین یک مصداق، برای اثبات معنای انحصاری آیه مورد استفاده قرار گیرد. برای نمونه، ممکن است یک روایت، حضرت مهدی(عج) را یکی از مصادیق وعده الهی درباره پیروزی مستضعفان معرفی کند؛ اما این امر با این ادعا که آیه صرفاً درباره عصر ظهور نازل شده است، یکسان نیست. همچنین ممکن است روایتی، تحقق کامل غلبه دین حق را در عصر ظهور بیان کند، بدون آنکه معنای آیه را به آن دوره تاریخی محدود کرده باشد. توجه نکردن به این تمایزها می‌تواند مرز میان معنای قرآنی و برداشت روایی را مخدوش سازد.

در منابع شیعه و اهل‌سنت، آیاتی مانند آیه ۶۹ و ۱۵۹ سوره نساء، آیه ۳۳ سوره توبه، آیه ۵ سوره قصص، آیه ۵۱ سوره سبأ و برخی آیات مرتبط با نشانه‌های آخرالزمان، در پرتو روایات مختلف مورد تفسیر یا تطبیق قرار گرفته‌اند. اختلاف در مرجع ضمیر، تفاوت در مصادیق معرفی‌شده، تنوع روایات و گاه تفاوت در مبانی تفسیری، ضرورت مطالعه انتقادی این گزارش‌ها را افزایش می‌دهد. در چنین شرایطی، بررسی هم‌زمان سند و دلالت روایات می‌تواند زمینه مناسب‌تری برای شناخت حدود اعتبار برداشت‌های مهدوی از آیات قرآن فراهم کند. بر این اساس، پژوهش حاضر با تمرکز بر منابع تفسیری و حدیثی فریقین، درصدد بررسی آسیب‌هایی است که در اثر تکیه بر روایات ضعیف، گسسته یا از نظر دلالی مبهم و نیز در نتیجه برداشت‌های نادرست یا توسعه‌یافته از مفاد روایات، در تفسیر آیات مهدویت پدید می‌آید. پرسش اصلی پژوهش این است: آسیب‌های حدیث‌محور در تفسیر آیات مهدویت در منابع فریقین، با تأکید بر ضعف سندی و برداشت‌های نادرست روایی، چگونه قابل تحلیل و ارزیابی است؟

مباحث نظری؛ آسیب‌های حدیث‌محور در تفسیر آیات مهدویت در منابع فریقین

آیات مرتبط با مهدویت از جمله مباحثی است که در مطالعات تفسیری و حدیثی شیعه و اهل‌سنت، همواره مورد توجه قرار گرفته است. بخش قابل توجهی از این مباحث، نه از طریق تصریح مستقیم آیه به نام یا ویژگی‌های حضرت مهدی(عج)، بلکه از رهگذر روایاتی شکل گرفته است که برخی آیات قرآن را بر حوادث آخرالزمان، ظهور قائم، رجعت، غلبه نهایی دین حق یا تحقق عدالت جهانی تطبیق داده‌اند. ازاین‌رو، بررسی آیات مهدویت بدون مطالعه روایات تفسیری مرتبط با آنها عملاً بخش مهمی از میراث تفسیری مسلمانان را نادیده می‌گیرد. بااین‌حال، کثرت روایات موجود در این زمینه به‌خودی‌خود به معنای اعتبار یکسان همه آنها نیست و نمی‌توان صرف فراوانی نقل‌ها را دلیل قطعی بودن برداشت تفسیری دانست. مسئله اصلی در این حوزه، نحوه استفاده از روایت برای تعیین معنای آیه است. گاهی روایت، معنای ظاهری آیه را توضیح می‌دهد؛ گاهی یک مصداق از مصادیق متعدد آیه را معرفی می‌کند؛ در مواردی نیز روایت از تأویل یا تحقق نهایی مفاد آیه در آینده سخن می‌گوید. اختلاط این سطوح می‌تواند سبب شود که یک روایت ضعیف یا یک برداشت محدود روایی، جایگزین دلالت قرآنی شود. بنابراین، آسیب‌شناسی تفسیر حدیث‌محور آیات مهدویت، نیازمند توجه هم‌زمان به دو حوزه سند و دلالت است. در حوزه سند باید نوع روایت، پیوستگی یا گسستگی سلسله راویان، تعدد طرق و وضعیت راویان بررسی شود و در حوزه دلالت نیز باید مشخص گردد که روایت در مقام تفسیر، تأویل، تطبیق یا صرفاً بیان یک ارتباط معنایی است.

جایگاه روایات مهدوی و ضرورت نقد حدیث‌محور

مهدویت در منابع روایی فریقین، تنها در مجموعه‌های متأخر مطرح نشده، بلکه در شمار قابل توجهی از منابع حدیثی و تفسیری قدیم نیز گزارش‌هایی درباره ظهور مهدی، عدالت‌گستری، غلبه دین حق و تحولات آخرالزمانی دیده می‌شود. در منابع شیعه، مباحث مربوط به امامت و غیبت، از همان سده‌های نخست در آثار حدیثی و کلامی انعکاس یافته و آثاری مستقل درباره غیبت و مهدویت پدید آمده است. در میان این آثار، «کمال‌الدین و تمام النعمة» شیخ صدوق جایگاه ویژه‌ای دارد و روایات متعددی درباره استمرار امامت، غیبت و ویژگی‌های امام مهدی(عج) در آن گردآوری شده است (3). در برخی روایات این اثر، استمرار سلسله امامان و قرار گرفتن حضرت مهدی(عج) در پایان این سلسله مورد توجه قرار گرفته است. از جمله در روایتی، سخن از دوازده امام و قرار گرفتن حضرت مهدی(عج) به‌عنوان آخرین امام مطرح شده است. همچنین در برخی روایات، مسئله غیبت و تحقق عدالت در پی آن با آینده تاریخ ارتباط یافته است (3). چنین روایاتی نشان می‌دهد که مسئله مهدویت در میراث حدیثی امامیه، از موضوعاتی ریشه‌دار و تاریخی است.

در منابع اهل‌سنت نیز احادیث مهدوی در آثاری مانند مسند احمد (4)، سنن ترمذی (5)، مستدرک حاکم (6) و برخی آثار تفسیری و حدیثی دیگر گزارش شده است. بااین‌حال، میان اصل وجود روایات مهدوی و اعتبار همه جزئیات موجود در این روایات باید تفکیک کرد. حتی هنگامی که اصل یک مضمون در چند منبع دیده می‌شود، لازم است روشن شود که آیا این نقل‌ها از طرق مستقل گزارش شده‌اند یا اینکه همه آنها به یک سلسله روایی بازمی‌گردند. یکی از نخستین آسیب‌های حدیث‌محور، همین تصور است که تعدد منابع الزاماً به معنای تعدد طرق و تقویت سند است. ممکن است یک روایت با تفاوت‌های جزئی در چند کتاب نقل شده باشد، اما تمام این نقل‌ها در نهایت به یک راوی یا یک طریق مشترک منتهی شوند. در چنین شرایطی، افزایش تعداد منابع، الزاماً موجب افزایش اعتبار سندی نمی‌شود. ازاین‌رو، نقد حدیثی باید پیش از توجه به تعداد کتاب‌هایی که روایت را نقل کرده‌اند، به منشأ و سلسله نقل آن توجه کند.

تمایز تفسیر، تأویل و تطبیق در روایات آیات مهدویت

بخش مهمی از آسیب‌های موجود در تفسیر حدیث‌محور آیات مهدویت، از عدم تفکیک میان اصطلاحات و کارکردهای مختلف روایت ناشی می‌شود. هر روایتی که در کنار یک آیه قرار گرفته است، لزوماً در مقام بیان معنای مستقیم آن آیه نیست. در برخی موارد، روایت معنای آیه را توضیح می‌دهد؛ در برخی موارد مصداقی از آن را مشخص می‌کند؛ گاهی نیز از تحقق آینده یک وعده قرآنی سخن می‌گوید. «تفسیر» در این چارچوب، ناظر به تبیین معنای آیه بر اساس الفاظ، ساختار نحوی، سیاق و قرائن معتبر است (7). در مقابل، «تطبیق» ناظر به شناسایی یک فرد، واقعه یا دوره تاریخی به‌عنوان یکی از مصادیق آیه است. «تأویل» نیز در ادبیات روایی و تفسیری کاربردهای متعددی دارد و نمی‌توان همه موارد استعمال آن را یکسان دانست. در برخی روایات، تأویل به تحقق نهایی مضمون آیه در آینده اشاره دارد و در برخی موارد، رابطه‌ای فراتر از معنای ظاهری میان آیه و واقعه مورد نظر برقرار می‌شود.

این تمایز در بررسی آیات مهدوی اهمیت اساسی دارد. برای نمونه، اگر روایتی آیه‌ای درباره عدالت، غلبه حق یا نصرت مستضعفان را بر عصر ظهور تطبیق کند، این امر لزوماً به معنای آن نیست که معنای آیه از ابتدا منحصر به عصر ظهور بوده است. ممکن است مضمون آیه در دوره‌های مختلف تحقق داشته باشد و ظهور حضرت مهدی(عج) کامل‌ترین یا نهایی‌ترین مصداق آن معرفی شده باشد. بر همین اساس، می‌توان در بررسی روایات آیات مهدویت، سه صورت کلی را از یکدیگر متمایز کرد. در صورت نخست، آیه در روایات به حادثه‌ای مربوط می‌شود که تحقق آن در آینده یا در دوره رجعت دانسته شده است؛ مانند برخی برداشت‌ها از آیه ۱۵۹ سوره نساء. در صورت دوم، آیه دارای مصادیق متعدد تلقی می‌شود و روایت، کامل‌ترین یا نهایی‌ترین مصداق را به حضرت مهدی(عج) مربوط می‌سازد؛ آیه ۶۹ سوره نساء را می‌توان در این چارچوب بررسی کرد. در صورت سوم، روایت تحقق کامل وعده آیه را به عصر ظهور مرتبط می‌کند؛ مانند برخی روایات مربوط به آیه ۳۳ سوره توبه.

بدین‌ترتیب، در بررسی آیات مهدویت از منظر احادیث تفسیری، ضرورت تفکیک میان تفسیر، تطبیق، تأویل و ارتباط موضوعی اهمیت دارد. این تفکیک مانع از آن می‌شود که هرگونه ارتباط روایی با یک آیه، به‌عنوان معنای قطعی و مستقیم آن تلقی شود (1). اما در این زمینه مشکل زمانی پدید می‌آید که این سه سطح با یکدیگر خلط شوند. در این حالت، یک روایت تطبیقی به‌عنوان تفسیر انحصاری آیه ارائه می‌شود و سپس برای اثبات این تفسیر، به خود همان روایت استناد می‌گردد. چنین روشی از نظر منطقی و روش‌شناختی دور ایجاد می‌کند؛ زیرا نخست باید مستقل از روایت نشان داده شود که ساختار آیه ظرفیت چنین معنایی را دارد و سپس روایت به‌عنوان مؤید یا مفسر مورد استفاده قرار گیرد.

آسیب‌شناسی سندی روایات مهدویت و پیامدهای آن در تفسیر

اعتبار روایت، پیش از آنکه به محتوای آن مربوط باشد، به مسیر انتقال و وضعیت سند نیز وابسته است. علم درایه و حدیث، برای انواع نقل‌ها اصطلاحات متفاوتی در نظر گرفته است و هر نوع روایت از لحاظ میزان اتصال و اعتبار، وضعیت یکسانی ندارد. ازاین‌رو، استفاده از روایات مهدوی در تفسیر آیات، بدون توجه به ساختار سندی آنها می‌تواند به نتایج نادرست منجر شود. در تعریف حدیث مسند، روایت دارای سلسله‌ای پیوسته از راویان است که نقل آن تا معصوم ادامه می‌یابد. در مقابل، حدیث مرسل روایتی است که در سلسله سند آن حذف یا ناشناخته بودن راوی وجود دارد. همچنین حدیث موقوف به روایتی گفته می‌شود که به صحابی منتهی شود و لزوماً به معصوم نرسد. حدیث مفرد نیز از نظر تعداد راوی در یکی از طبقات، ویژگی خاص خود را دارد (2). این تفاوت‌ها در روایات تفسیری اهمیت زیادی دارند. اگر روایتی مرسل باشد، نمی‌توان صرفاً به دلیل هماهنگی محتوای آن با یک باور کلامی، آن را در جایگاه روایت صحیح و متصل قرار داد. همچنین اگر یک گزارش موقوف باشد، مفاد آن را

نباید بدون دلیل به پیامبر(ص) یا امام معصوم(ع) نسبت داد. در نتیجه، یکی از آسیب‌های رایج در تفسیر حدیث‌محور، نادیده گرفتن طبقه‌بندی سندی روایت و برخورد یکسان با گزارش‌های متفاوت است. در برخی روایات تفسیری مربوط به آیات مهدویت، سلسله راویان به‌صورت کامل در اختیار نیست یا نقل‌ها به شکل‌های متفاوتی در منابع گزارش شده‌اند. در چنین شرایطی، بررسی تطبیقی طرق اهمیت پیدا می‌کند. اگر یک مضمون از چند طریق مستقل نقل شده باشد، امکان بررسی تقویت سندی آن بیشتر است؛ اما اگر همه نقل‌ها به یک طریق واحد یا راوی مشترک بازگردند، صرف تعدد منابع نمی‌تواند اعتبار روایت را به‌صورت خودکار افزایش دهد. از سوی دیگر، در برخی موارد، مضمون روایت از طریق مجموعه‌ای از منابع متأخر بازنشر شده است. در این وضعیت، لازم است پژوهشگر به منبع اولیه بازگردد و روایت را در نخستین مأخذ قابل دسترسی بررسی کند. نقل یک روایت در کتابی متأخر، بدون توجه به منبع اولیه، ممکن است چنین تصوری ایجاد کند که روایت دارای پشتوانه‌های متعدد است؛ در حالی که ممکن است همه نقل‌های بعدی از یک مأخذ واحد اقتباس شده باشند.

در منابع تفسیری شیعه، آثاری مانند تفسیر قمی (8)، تفسیر عیاشی، تفسیر فرات کوفی (9) و البرهان (10) در تفسیر القرآن، حجم قابل توجهی از روایات مرتبط با آیات مهدویت را در خود جای داده‌اند. اما استفاده علمی از این منابع نیازمند توجه به روش نقل و وضعیت اسناد است. برای مثال، برخی روایات تفسیری در تفسیر عیاشی با حذف بخشی از سند در نسخه‌های رایج نقل شده‌اند و همین امر ضرورت بررسی منابع و طرق دیگر را افزایش می‌دهد (8). بنابراین، آسیب سندی صرفاً به معنای «ضعیف بودن یک راوی» نیست؛ بلکه شامل مرسل بودن، گسستگی سند، ابهام در سلسله راویان، یگانگی طریق، تفاوت نسخه‌ها و ناتوانی در اثبات استقلال طرق نیز می‌شود. نتیجه مهم آن است که درجه اطمینان به تفسیر مهدوی باید متناسب با درجه اطمینان به روایت تنظیم شود.

- آیه ۶۹ سوره نساء؛ تطبیق اهل‌بیت و نسبت دادن فرجام آیه به مهدی

آیه ۶۹ سوره نساء در اصل، درباره جایگاه کسانی است که از خداوند و پیامبر اطاعت می‌کنند و در کنار پیامبران، صدیقان، شهیدان و صالحان قرار می‌گیرند. در روایات تفسیری فریقین، مصادیق مختلفی برای این گروه معرفی شده است. همین تنوع روایی، آیه را به نمونه مناسبی برای بررسی تفاوت میان معنای عام آیه و تطبیق خاص روایی تبدیل می‌کند. خداوند متعال می‌فرماید: «وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا». در شماری از روایات شیعی، مصادیق این طبقات بر پیامبر(ص)، امیرالمؤمنین(ع)، حضرت حمزه، جعفر، امام حسن(ع)، امام حسین(ع) و حضرت مهدی(عج) تطبیق شده‌اند. برخی گزارش‌ها نیز عبارت پایانی آیه، یعنی «وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا» را در ارتباط با حضرت مهدی(عج) مورد توجه قرار داده‌اند. در منابعی مانند تفسیر فرات کوفی و شواهد التنزیل، گزارش‌هایی در این زمینه نقل شده است (11). اما از منظر آسیب‌شناسی، نخست باید روشن کرد که چنین روایاتی چه ادعایی دارند. اگر روایت در مقام معرفی یکی از مصادیق «الذین أنعم الله علیهم» باشد، نمی‌توان آن را به‌صورت خودکار به معنای انحصار آیه در همان مصداق دانست. ساختار آیه، دامنه‌ای عام دارد و گروه‌های متعددی را دربرمی‌گیرد. بنابراین، تطبیق حضرت مهدی(عج) با یکی از مصادیق عالی آیه، با انحصار معنای آیه در آن حضرت تفاوت دارد.

از سوی دیگر، در بررسی سندی روایات مربوط به این آیه، باید مسیر نقل هر روایت جداگانه ارزیابی شود. برای نمونه، یکی از نقل‌های تفسیر فرات کوفی از طریق «عبید بن کثیر» و «اصبغ بن نباته» گزارش شده است (9). در اینجا صرف حضور روایت در یک منبع قدیمی برای اثبات اعتبار قطعی آن کافی نیست و باید وضعیت راویان و اتصال سند مورد بررسی قرار گیرد. از منظر دلالی نیز، یکی از آسیب‌های مهم آن است که میان «مصداق» و «معنای آیه» فاصله‌ای ایجاد نشود. اگر روایت، حضرت مهدی(عج) را مصداقی از صالحان یا گروه‌های مشمول نعمت الهی معرفی کند، این امر می‌تواند در چارچوب تطبیق قرار گیرد؛ اما تبدیل این تطبیق به این ادعا که آیه اساساً درباره ظهور مهدی نازل شده است، نیازمند دلیل مستقل است.

در برخی منابع اهل‌سنت نیز روایت‌هایی درباره مهدی و نسبت او با فرجام وعده‌های الهی نقل شده است. تفاوت در جزئیات این روایات، ضرورت مقایسه متن‌ها و سندها را آشکار می‌کند. ازاین‌رو، آیه ۶۹ نساء نمونه‌ای روشن از این مسئله است که کثرت تطبیق‌های روایی نباید با تعدد معانی قطعی آیه اشتباه شود.

- آیه ۱۵۹ سوره نساء؛ اختلاف در مرجع ضمیر و برداشت‌های آخرالزمانی

آیه ۱۵۹ سوره نساء از پیچیده‌ترین نمونه‌های مورد استناد در مباحث روایی مهدویت است؛ زیرا هم از نظر مرجع ضمیر و هم از نظر زمان تحقق مفاد آیه، اختلاف تفسیری وجود دارد. همین ویژگی سبب شده است که روایات مختلف، آیه را به حضرت عیسی(ع)، پیامبر اسلام(ص)، اهل‌بیت(ع)، رجعت یا برخی تحولات آخرالزمانی مرتبط کنند. خداوند متعال می‌فرماید: «وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا». یکی از پرسش‌های اصلی در این آیه آن است که ضمیر «به» به چه کسی بازمی‌گردد و ضمیر «موته» به مرگ چه کسی اشاره دارد. برخی تفاسیر، آیه را درباره حضرت عیسی(ع) دانسته‌اند و بر اساس آن، ایمان اهل کتاب به او پیش از مرگ وی یا پیش از مرگ هر یک از اهل کتاب تفسیر شده است. در مقابل، در برخی روایات شیعه، آیه در ارتباط با تحولات آینده و رجعت یا ظهور تفسیر شده است (8). در اینجا آسیب نخست، نادیده گرفتن ظرفیت‌های نحوی و سیاقی آیه است. هنگامی که یک روایت، مرجع ضمیر را به‌گونه‌ای خاص تعیین می‌کند، باید بررسی شود که این تعیین با ساختار زبانی آیه سازگار است یا آنکه صرفاً یک برداشت روایی است. اگر چند روایت، مرجع‌های متفاوتی را برای یک ضمیر مطرح کنند، نمی‌توان بدون ارزیابی سند و قرائن تفسیری، یکی را به‌عنوان معنای قطعی آیه معرفی کرد.

در برخی روایات عیاشی، ارتباط آیه با رجعت یا حوادث آینده مطرح شده است (8). همچنین در تفسیر قمی نیز روایتی در این زمینه نقل شده است (8). در برخی تفاسیر روایی دیگر مانند مجمع البیان، الصافی، البرهان و نورالثقلین نیز گزارش‌هایی درباره این آیه وجود دارد که در زمینه حوادث آینده و ارتباط با مهدویت توجه نشان داده شد (12). بااین‌حال، تعدد این نقل‌ها نباید به‌معنای صحت یکسان آنها تلقی شود. بخشی از آنها ممکن است از نظر سند متفاوت باشند و برخی دیگر ممکن است به یک مسیر روایی مشترک بازگردند. افزون بر این، حتی در صورت پذیرش اصل روایت، باید مشخص شود که روایت در مقام تفسیر مستقیم آیه است یا در مقام بیان یکی از مصادیق و مراحل تحقق آن. از منظر روش‌شناسی، آیه ۱۵۹ نساء نمونه‌ای مناسب برای نشان دادن ضرورت تفکیک «معنای آیه» از «تأویل روایی» است. اگر روایت از تحقق مفاد آیه در آینده سخن بگوید، این امر لزوماً معنای ظاهری آیه را از بین نمی‌برد. در نتیجه، تبدیل روایت آخرالزمانی به تنها تفسیر ممکن آیه، از مهم‌ترین آسیب‌های حدیث‌محور در این حوزه محسوب می‌شود.

- آیه ۳۳ سوره توبه و مسئله غلبه دین حق در عصر ظهور

آیه ۳۳ سوره توبه از جمله آیاتی است که در روایات مهدوی، برای تبیین فرجام تاریخی دعوت پیامبر اسلام(ص) و تحقق کامل غلبه دین حق مورد استناد قرار گرفته است. محور اصلی بحث در این آیه، وعده الهی درباره غلبه دین اسلام بر دیگر ادیان است؛ بااین‌حال، در برخی روایات، تحقق نهایی این وعده به دوره ظهور حضرت مهدی(عج) پیوند خورده است. ازاین‌رو، مسئله اساسی آن است که آیا روایت صرفاً مرحله‌ای از تحقق آیه را معرفی می‌کند یا آنکه معنای آیه را به‌طور انحصاری به عصر ظهور اختصاص می‌دهد. خداوند متعال می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ». در برخی روایات تفسیری شیعه، تحقق کامل این وعده با قیام قائم(عج) ارتباط داده شده است (13). در برخی منابع اهل‌سنت نیز گزارش‌هایی وجود دارد که غلبه نهایی دین حق را با نزول حضرت عیسی(ع) و تحولات آخرالزمانی مرتبط می‌کنند (14). این تفاوت نشان می‌دهد که یک مضمون مشترک قرآنی می‌تواند در سنت‌های روایی مختلف، به مصادیق و مراحل متفاوتی مرتبط

شود. بنابراین، نمی‌توان صرف وجود روایت را برای تعیین معنای قطعی آیه کافی دانست. باید بررسی کرد که آیا روایت، اصل معنای آیه را بیان می‌کند یا تحقق نهایی آن را به یک حادثه تاریخی مشخص پیوند می‌دهد.

یکی از آسیب‌های مهم در این زمینه، تبدیل «غلبه تدریجی یا تاریخی دین حق» به «غلبه انحصاری در عصر ظهور» است. اگر روایت ظهور را به‌عنوان مرحله‌ای از تحقق کامل وعده الهی معرفی کند، این برداشت با آنچه در متن آیه آمده قابل جمع است؛ اما اگر گفته شود که آیه هیچ معنای دیگری جز ظهور ندارد، چنین ادعایی نیازمند دلیل قوی‌تری است. از سوی دیگر، برخی روایات این آیه در کنار آیه‌های مشابهی مانند صف: ۹ و فتح: ۲۸ مورد استفاده قرار گرفته‌اند (15). جمع این آیات می‌تواند یک چارچوب کلی برای بررسی وعده غلبه دین حق ایجاد کند، اما نباید همسانی مضمون را با وحدت معنای تفسیری اشتباه گرفت. هر آیه باید ابتدا در سیاق خود بررسی شود و سپس ارتباط آن با روایات مهدوی مورد ارزیابی قرار گیرد.

- آیه ۵ سوره قصص و تطبیق مستضعفان بر اهل‌بیت و حضرت مهدی

مسئله مستضعفان و آینده آنان از دیگر محورهایی است که در روایات مهدوی با ظهور حضرت مهدی(عج) ارتباط پیدا کرده است. آیه ۵ سوره قصص در سیاق داستان فرعون و بنی‌اسرائیل نازل شده و از اراده الهی برای منت نهادن بر مستضعفان و قرار دادن آنان در جایگاه پیشوایی سخن می‌گوید. در روایات شیعه، این مضمون گاه بر اهل‌بیت(ع) و در نهایت بر حضرت مهدی(عج) تطبیق شده است. خداوند متعال می‌فرماید: «وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ». در تفسیر این آیه، توجه به سیاق تاریخی آن اهمیت اساسی دارد. آیه در بستر داستان بنی‌اسرائیل و فرعون، از اراده الهی برای نجات گروهی مستضعف سخن می‌گوید. بنابراین، هنگامی که روایت این آیه را بر اهل‌بیت یا حضرت مهدی(عج) تطبیق می‌کند، باید روشن شود که این تطبیق در چه سطحی قرار دارد.

یکی از آسیب‌ها در اینجا، حذف معنای تاریخی و سیاقی آیه و جایگزین کردن کامل آن با معنای مهدوی است. در حالی که می‌توان میان معنای اولیه آیه و مصداق یا تحقق گسترده‌تر آن جمع کرد. روایات تفسیری ممکن است بر اساس سنت روایی، وعده پیروزی مستضعفان را دارای مصادیق تکرارشونده بدانند و ظهور را یکی از کامل‌ترین مصادیق آن معرفی کنند. در چنین مواردی، بررسی سند اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا اگر روایت از نظر سندی ضعیف باشد، نمی‌توان به کمک آن دامنه معنایی آیه را به‌صورت قطعی توسعه داد. همچنین باید میان روایاتی که صرفاً مضمون آیه را با قیام قائم مرتبط می‌کنند و روایاتی که مدعی انحصار معنای آیه در ظهور هستند، تفاوت گذاشت. این تمایز از نظر علمی اهمیت دارد؛ زیرا بسیاری از برداشت‌های مهدوی، نه از متن مستقل آیه، بلکه از پیوند دادن یک مضمون قرآنی با مجموعه‌ای از روایات حاصل شده‌اند. بنابراین، میزان قطعیت چنین برداشت‌هایی تابع کیفیت همین پیوند روایی است.

- آیه ۵۱ سوره سبأ و روایت‌های مربوط به خسف و حوادث آخرالزمانی

برخی از آیات قرآن در روایات مهدوی، نه به‌دلیل تصریح به ظهور، بلکه به سبب شباهت میان حادثه توصیف‌شده در آیه و یکی از نشانه‌های ظهور مورد استفاده قرار گرفته‌اند. آیه ۵۱ سوره سبأ نمونه‌ای از این وضعیت است. آیه از حالتی سخن می‌گوید که افراد گرفتار ترس می‌شوند و امکان فرار یا نجات برای آنان باقی نمی‌ماند. خداوند متعال می‌فرماید: «وَلَوْ تَرَى إِذْ فَزِعُوا فَلَا فَوْتَ وَأُخِذُوا مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ». در برخی روایات شیعی، این آیه با حادثه خسف بیداء و تحولات مربوط به سفیانی مرتبط شده است. در چنین روایاتی، یک حادثه آخرالزمانی به‌عنوان مصداق یا تأویل آیه مطرح می‌شود (10). مقابل، تفاسیر روایی اهل‌سنت ممکن است آیه را در چارچوب حوادث قیامت یا وضعیت مشرکان در هنگام مشاهده عذاب تفسیر کنند. تفاوت میان این دو نوع برداشت، نمونه‌ای از ضرورت تفکیک میان تفسیر و تطبیق است. اگر آیه از یک حالت عمومی ترس و گرفتار شدن سخن می‌گوید، تطبیق آن بر یک حادثه خاص، نیازمند روایت معتبر است. حتی در صورت پذیرش روایت، باید مشخص شود که آیا حادثه مورد اشاره تنها مصداق آیه است یا معنای اصلی و انحصاری آن. در اینجا، ضعف سندی می‌تواند آسیب دلالی را تشدید کند. هرچه روایت از نظر

سندی ضعیف‌تر باشد، احتیاط در توسعه مفاد آن ضرورت بیشتری پیدا می‌کند. بنابراین، نمی‌توان صرف وجود شباهت میان مضمون آیه و یک نشانه ظهور را دلیل کافی برای اثبات تفسیر مهدوی دانست.

مقطعه «حم عسق» و آسیب تأویل افراطی

حروف مقطعه قرآن از جمله مواردی هستند که در برخی منابع روایی، تأویل‌های متعددی درباره آنها ارائه شده است. «حم عسق» در آغاز سوره شوری، نمونه‌ای برجسته از این مسئله است. ابهام ذاتی این حروف، زمینه را برای شکل‌گیری برداشت‌های گوناگون فراهم کرده و در برخی روایات، ارتباط آنها با حوادث آینده و مهدویت مطرح شده است. در قرآن کریم آمده است: «حم * عَسْق» (شوری: ۱ـ۲). در برخی روایات، برای حروف مقطعه معانی رمزی و تاریخی بیان شده و گاه بخشی از آنها به دوره‌های خاص یا حوادث آینده ارتباط داده شده‌اند. در منابع شیعه، برخی روایات این حروف را با وقایع مربوط به اهل‌بیت(ع) و حضرت مهدی(عج) مرتبط می‌کنند و در منابع تفسیری نیز گزارش‌های متعددی درباره معانی احتمالی آنها دیده می‌شود (15). مسئله اساسی در اینجا، میزان قابلیت این روایات برای اثبات معنای قطعی حروف است. از آنجا که خود حروف مقطعه از نظر دلالت مستقیم برای مخاطب روشن نیستند، هرگونه تفسیر روایی درباره آنها باید با حساسیت بیشتری از نظر سند و دلالت بررسی شود. اگر روایتی با سند ضعیف، معنایی بسیار جزئی و تاریخی را برای این حروف تعیین کند، نمی‌توان بدون قرائن دیگر آن را معنای قطعی قرآن دانست. یکی از آسیب‌های مهم در این حوزه، تأویل افراطی است؛ به این معنا که هر حرف یا ترکیب مبهم، به شخص یا حادثه‌ای خاص در آینده مرتبط شود. چنین روشی اگر بدون ضابطه ادامه یابد، امکان کنترل تفسیری را از بین می‌برد؛ زیرا تقریباً هر معنایی را می‌توان با یک ارتباط رمزی به متن نسبت داد. بنابراین، روایات مربوط به «حم عسق» باید بیش از آنکه برای اثبات جزئیات تاریخی ظهور مورد استفاده قرار گیرند، در چارچوب میراث تأویلی بررسی شوند. در اینجا، تفکیک میان «گزارش روایی» و «معنای قطعی آیه» اهمیت بیشتری از همیشه پیدا می‌کند.

– آیه ۶ سوره انعام و نشانه‌های الهی؛ از معنای عمومی تا تطبیق مهدوی

برخی روایات مهدوی، آیات مربوط به نشانه‌های الهی و حوادث پیش از قیامت را نیز در ارتباط با ظهور قرار داده‌اند. آیه ۱۵۸ سوره انعام از جمله آیاتی است که در آن سخن از رسیدن برخی نشانه‌های پروردگار و بی‌فایده شدن ایمان پس از مشاهده آنها مطرح می‌شود. خداوند متعال می‌فرماید: «هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ أَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيمَانِهَا خَيْرًا...». در منابع روایی، برای «بعض آیات ربک» مصادیقی مانند طلوع خورشید از مغرب، برخی نشانه‌های قیامت و دیگر حوادث آخرالزمانی ذکر شده است (10). در شماری از روایات شیعه نیز تلاش شده است ارتباط این آیه با نشانه‌های ظهور یا قیام قائم تبیین شود (16). در منابع اهل‌سنت نیز گزارش‌هایی درباره نشانه‌های پیش از قیامت، از جمله طلوع خورشید از مغرب و خروج دجال، ذیل این آیه نقل شده است (17). همین رویکرد نیز در نزد طبری و نشانه پیش از قیامت ذکر شده است (14). آسیب دلالی در اینجا زمانی شکل می‌گیرد که همه نشانه‌های ذکرشده در روایات، یک واقعه واحد تلقی شوند. در حالی که ممکن است هر روایت ناظر به یکی از مصادیق «آیات» باشد. همچنین باید میان نشانه ظهور و نشانه قیامت تفکیک کرد؛ زیرا قرار دادن همه آنها در یک سطح، باعث آمیختگی مفاهیم مهدویت و معاد می‌شود. از این جهت، اعتبار سندی روایات نقش تعیین‌کننده‌ای دارد. اگر روایات متعدد از نظر سند و محتوا تفاوت جدی داشته باشند، نمی‌توان با کنار هم قرار دادن آنها تصویری واحد و قطعی ساخت. روش علمی اقتضا می‌کند هر گزارش به‌طور مستقل بررسی شود و سپس میزان سازگاری آن با دیگر روایات و با ساختار آیه ارزیابی گردد.

- آیه ۴۷ سوره محمد و مسئله پایان جنگ و برداشت‌های مهدوی

آیات مربوط به جنگ، جهاد و پایان درگیری نیز در برخی روایات با دوره ظهور مرتبط شده‌اند. آیه ۴ سوره محمد از جمله مواردی است که درباره سرنوشت جنگ و پایان یافتن درگیری پس از رویارویی با کافران سخن می‌گوید. در برخی روایات، «حتی تضع الحرب أوزارها» با تحولات آینده مرتبط شده است. خداوند متعال می‌فرماید: «فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّى إِذَا أَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا...». در برخی تفاسیر و روایات، پایان جنگ با دوره‌های مختلف تاریخی ارتباط داده شده است. اما همانند موارد پیشین، نمی‌توان بدون بررسی سند و سیاق، یک برداشت روایی را به معنای قطعی آیه تبدیل کرد. از منظر تفسیری، عبارت «حتی تضع الحرب أوزارها» می‌تواند ناظر به پایان یک وضعیت جنگی باشد و محدود کردن آن به یک دوره تاریخی خاص، نیازمند قرینه است. اگر روایت، این عبارت را به ظهور حضرت مهدی(عج) ارتباط دهد، نخست باید مشخص شود که این ارتباط از نوع تفسیر است یا تطبیق. همچنین برخی روایات در این زمینه با حضرت عیسی(ع)، یأجوج و مأجوج یا تحولات پایان جهان ارتباط پیدا کرده‌اند. این تنوع نشان می‌دهد که یک عبارت قرآنی می‌تواند در سنت روایی با چند رخداد آخرالزمانی پیوند داده شود. بنابراین، جمع همه این گزارش‌ها و ارائه آنها به‌عنوان یک تفسیر واحد، بدون تحلیل سندی و متنی، از آسیب‌های روش‌شناختی محسوب می‌شود.

نتیجه‌گیری

تفسیر آیات مهدویت در منابع فریقین، تا حد زیادی با میراث روایی مسلمانان پیوند خورده است. این روایات، در بسیاری از موارد، میان آیات مربوط به غلبه حق، وعده الهی، مستضعفان، حوادث آخرالزمان، رجعت و پایان جنگ با ظهور حضرت مهدی(عج) ارتباط برقرار کرده‌اند. بررسی این میراث نشان می‌دهد که استفاده از روایات برای فهم ابعاد مهدوی آیات، در صورتی می‌تواند از استحکام علمی برخوردار باشد که میان معنای قرآن و برداشت روایی، و نیز میان روایت معتبر و گزارش ضعیف تفکیک صورت گیرد. مهم‌ترین آسیب سندی در این حوزه، برخورد یکسان با انواع مختلف روایت است. روایت مسند، مرسل، موقوف و مفرد از نظر ساختار انتقال و میزان قابلیت استناد در یک سطح قرار ندارند. همچنین تعدد نقل یک روایت در چند منبع، بدون اثبات استقلال طرق، لزوماً به معنای تقویت سند نیست. بنابراین، فراوانی نقل‌های مهدوی نباید با اعتبار یکسان همه آنها اشتباه شود. در کنار آسیب سندی، آسیب دلالی اهمیت بیشتری دارد. یکی از مهم‌ترین مشکلات، تبدیل تطبیق به تفسیر انحصاری است. برای نمونه، هنگامی که حضرت مهدی(عج) به‌عنوان مصداق کامل یک وعده قرآنی معرفی می‌شود، نباید بدون دلیل نتیجه گرفت که آیه از ابتدا تنها درباره ظهور نازل شده است. همچنین ارتباط دادن یک آیه با حادثه‌ای آخرالزمانی، لزوماً به معنای آن نیست که تمام معنای آیه در همان حادثه خلاصه می‌شود.

آیه ۶۹ سوره نساء نشان می‌دهد که معرفی حضرت مهدی(عج) به‌عنوان یکی از مصادیق صالحان یا گروه‌های مشمول نعمت الهی با ادعای انحصار آیه در ایشان متفاوت است. آیه ۱۵۹ سوره نساء نیز با توجه به اختلاف در مرجع ضمیر و تنوع روایات، ضرورت احتیاط در تعیین یک معنای قطعی را آشکار می‌کند. آیه ۳۳ سوره توبه، ظرفیت آن را دارد که غلبه نهایی دین حق را در پیوند با ظهور مورد بررسی قرار دهد، اما نباید تحقق کامل وعده الهی را بدون دلیل به تنها معنای آیه تبدیل کرد. آیه ۵ سوره قصص نیز امکان تطبیق وعده پیروزی مستضعفان بر دوره‌های مختلف را مطرح می‌کند و آیه ۵۱ سوره سبأ نمونه‌ای از پیوند دادن یک حادثه آخرالزمانی با مضمون قرآنی است که نیازمند بررسی سند و دلالت است. در مورد حروف مقطعه «حم عسق» نیز مسئله بیش از هر چیز به خطر تأویل افراطی مربوط می‌شود. هرچه دلالت مستقیم متن کمتر باشد، ضرورت اعمال ضابطه در پذیرش روایات بیشتر می‌شود؛ زیرا در غیر این صورت، امکان نسبت دادن معانی متعدد و کنترل‌ناپذیر به متن قرآن فراهم خواهد شد. بر

این اساس، تفسیر حدیث‌محور آیات مهدویت زمانی از اعتبار روش‌شناختی برخوردار است که چهار مرحله به‌صورت هم‌زمان رعایت شود: نخست، تحلیل مستقل آیه و سیاق آن؛ دوم، تعیین نوع رابطه روایت با آیه؛ سوم، ارزیابی دقیق سند و طرق نقل؛ و چهارم، تحلیل دلالت روایت و مقایسه آن با سایر گزارش‌ها. نتیجه چنین روشی آن است که میان «معنای آیه»، «مصداق مهدوی»، «تأویل روایی» و «برداشت احتمالی» مرز مشخصی ایجاد می‌شود. در نهایت، مسئله اساسی در آسیب‌شناسی روایات مهدوی، نفی نقش حدیث در تفسیر قرآن نیست؛ بلکه جلوگیری از جایگزین شدن گزارش روایی ضعیف، مبهم یا محدود به جای ساختار معنایی قرآن است. روایت معتبر می‌تواند در تبیین مصادیق و ابعاد آینده آیات نقش مهمی داشته باشد، اما میزان این نقش باید متناسب با اعتبار سند و ظرفیت دلالی روایت تعیین شود. بر همین اساس، هرچه روایت از نظر سندی ضعیف‌تر یا از نظر دلالی مبهم‌تر باشد، نتیجه تفسیری حاصل از آن نیز باید با درجه‌ای متناسب از احتیاط بیان شود. چنین رویکردی ضمن حفظ جایگاه میراث روایی فریقین، از توسعه بی‌ضابطه برداشت‌های مهدوی و تبدیل احتمالات روایی به تفاسیر قطعی جلوگیری می‌کند.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافعی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Rezaei Esfahani MA. Mahdism Verses in the Qur'an from the Perspective of Exegetical Hadiths. Quarterly Journal of Tafsir Studies. 2010;1(4).
2. Shanechi K. Dirayah al-Hadith. Qom: Eslami Publications; 2011.
3. al-Saduq MiAiB. Kamal al-Din wa Tamam al-Ni'mah. Qom: Dar al-Kutub al-Islamiyyah; 2016.
4. Ahmad ibn Hanbal AiM. Musnad Ahmad ibn Hanbal. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi; 1995.
5. al-Tirmidhi MiI. Al-Jami' al-Sahih (Sunan al-Tirmidhi). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi; 2000.
6. al-Hakim al-Nishaburi MiA. Al-Mustadrak 'ala al-Sahihayn. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah; 1991.
7. Babaei AA. Methodology of Qur'anic Exegesis. Qom: Research Institute for Islamic Studies and University, in cooperation with SAMT; 2000.
8. al-Qummi AiI. Tafsir al-Qummi. Qom: Mu'assasah Dar al-Kutub; 1984.
9. Furat al-Kufi FiI. Tafsir Furat al-Kufi. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance; 1990.
10. al-Bahrani SH. Al-Burhan fi Tafsir al-Qur'an. 1 ed. Tehran: Bonyad Ba'that; 1995.
11. al-Haskani UAiA. Shawahid al-Tanzil li-Qawa'id al-Tafdil. 1 ed1991.
12. Fayz Kashani MM. Tafsir al-Safi. Beirut: Mu'assasat al-A'lami lil-Matbu'at; 1982.
13. al-Tusi Mia-H. Al-Amali. Qom: Dar al-Thaqafah; 1993.
14. al-Tabari MiJ. Jami' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an. Beirut: Dar al-Ma'rifah Publications; 1973.
15. al-Husayni al-Astarabadi SSa-D. Ta'wil al-Ayat al-Zahirah fi Fada'il al-'Itrah al-Tahirah. Qom: Nashr al-Islam, affiliated with the Qom Seminary; 1989.
16. al-Majlisi MB. Bihar al-Anwar. Tehran: al-Maktabah al-Islamiyyah; 2006.
17. al-Suyuti Ja-D. Al-Itqan fi 'Ulum al-Qur'an. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah; 1987.